

Марат БАЛИШЕВ

**ДОКУМЕНТАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБСЕРВАТОРІЇ:
ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ
ТА ВВЕДЕННЯ ДО НАУКОВОГО ОБІГУ**

1864 рік, коли пішов з життя академік Василь Якович (Вільгельм Яків) Струве (1793–1864), засновник відомої астрономічної династії, може вважатись офіційною точкою відліку солідного “віку” сімейного архіву трьох поколінь Струве, оскільки першим, хто, успадкувавши його, почав займатись упорядкуванням “паперів” батька, був його син – академік Оттон Васильович (Отто Вільгельм) Струве (1819–1905).

Після смерті в 1905 р. у Німеччині О. В. Струве частина документів з архіву цієї родини “осіла” у сховищах Головної (Пулковської) астрономічної обсерваторії, після 1944 р. їх було передано до Архіву Академії наук СРСР. Ці документи описано в повоєнний період (1946–1950) і вже введено до наукового обігу (як особові фонди № 721 “В. Я. Струве” та № 286 “О. В. Струве”).

В Україні також зберігається величезний масив цінних свідоцтв з наукової спадщини астрономів, який тісно переплітається з особовими (біографічними) документами членів цієї “зоряної” родини. Приблизно 100 років тому (близько 1905 р.) значна частина даної колекції була передана з Німеччини до Харкова Євою Оттонівною Струве, дочкою академіка О. В. Струве, його середньому сину – Людвігу Оттоновичу Струве, професору Харківського університету, директору університетської обсерваторії. Але сучасні реалії є такими, що “харківська” частина згаданої колекції документів, відзначивши свою вікову і більше давність, все ще лишається практично недоступною для широких кіл дослідників – астрономів, істориків.

Щодо історії документального зібрання відомо, що різного часу в його науковому та фізичному впорядкуванні брали участь цілий ряд астрономів, зокрема В. О. Михайлов (1901–1955), один із найстарших співробітників Харківської обсерваторії, який особисто знав проф. Л. О. Струве та його родину. Саме йому довелося докласти чималих зусиль та життєвої кмітливості, щоб зберегти весь обсерваторський архів (величезна кількість його документів датується початком ХІХ ст.) у період окупації Харкова (1941–1943) під час Другої світової війни.

Саме В. О. Михайлов і склав перший “Перелік” документів – “Список писем, вычислений, заметок, находящихся в архиве основателя Пулковской обсерватории академика астронома В. Я. Струве” (наприкінці 40-х рр. ХХ ст.). Із частини кореспонденції ним були сформовані

38 тек-досьє з дуже умовним, як на архівіста, визначенням відносно архівного терміна “одиниця зберігання”. Наприклад, значний обсяг листування фондоутворювача з конкретним адресатом, як і ведеться, став причиною формування окремої справи (з назвою за прізвищем останнього); “внутрішній опис” кожної “теки” було складено в алфавітному порядку за прізвищами кореспондентів (“Аргеландер” – “Енке”). Якщо автор листа не був встановлений (або обсяг документів (листування) конкретної особи був незначним), систематизація здійснювалася за географічною ознакою, тобто за назвою країни (наприклад, “Англія”, “Літтров та інші австрійці”) чи в хронологічному порядку з урахуванням дати їхнього створення. Загальна кількість документів, згідно з обліковими даними, що залишив нам В. О. Михайлов, склала 4 639 аркушів лише тільки листування.

Зі збережених та “впорядкованих” документів (орієнтуючись на уривчасті облікові дані першого дослідника-упорядника) за тими ж ознаками були сформовані 73 в’язки. У вказаному “Переліку” окремо зазначалася загальна кількість аркушів документів родинного архіву Струве та офіційних листів, що увійшли до колекції.

У 80-ті рр. ХХ ст. ґрунтовну роботу з упорядкування документів родини Струве було проведено німецьким астрономом В. Р. Діком (тоді студента Харківського державного університету ім. О. М. Горького, який приїхав з НДР). Розробивши нову схему систематизації документального масиву, він виокремив кілька груп документів і сформував з них чотири, так би мовити, особові фонди: “Фонд В. Я. Струве”, “Фонд О. В. Струве”, “Фонд Л. О. Струве” та “Фонд В. К. Деллена”. При цьому упорядник частково залишив запропоновану В. О. Михайловим схему розподілу документів у комплексі “Листування” (за одиницями зберігання).

Наприкінці 90-х рр. ХХ ст. харківська колекція документів родини Струве вивчалася пулковськими астрономами. Вони також зробили спробу створення опису фондів, зазначивши при цьому показники обліку: “обсяг рукописних архівних фондів – 68 см; книг та окремих видань – 73 см”. Ними був складений новий опис за такою схемою: 1) Листування В. Я. Струве; 2) Листування О. В. Струве; 3) Листування невстановлених осіб; 4) Документи до біографії і наукової діяльності (щоденник В. Я. Струве; родовідне дерево родини Струве, складене О. В. Струве; дипломи і “пам’ятні адреси” В. Я. Струве; дипломи і “пам’ятні адреси” О. В. Струве; окремі документи, які стосуються службової діяльності); 5) Документи Л. О. Струве; 6) Документи В. К. Деллена; 7) Документи з історії обсерваторії при Харківському університеті; 8) Колекція гравюр і фотографій: портрети професорів Дерптського університету (39 портретів); особисті фотографії харківських астрономів та членів їх родин (виконані відомими, переважно

харківськими, фотохудожниками кінця XIX – початку XX ст.: А. Федецьким, М. Овчинниковим, Ю. Гленцнером, Є. Трофімовим, С. Ісаковичем, Б. Блюмом, Ю. Більдтом); 9) Документи до історії архівного документального зібрання.

Вважаючи останній варіант опису найбільш доцільним, докладніше зупинимося на характеристиці документів з цих розділів.

Розділ “Фонд В. Я. Струве”. Серед найцінніших наукових документів – оригінали журналів спостережень та обробок (1813–1821); авторські рукописи доповідей з астрономії; тексти лекцій акад. В. Я. Струве зі сферичної астрономії, записані його сином акад. О. В. Струве; перелік наукових праць В. Я. Струве; щоденник періоду студентських років засновника династії, його книги: “Звездный каталог В. Я. Струве на эпоху 1830.0 наблюдений 1822–1843 гг.” (1852); “Труды астрономов Пулкова”, під редакцією В. Я. Струве (1853).

Комплекс “Листування”. Із російським академіком В. Я. Струве листувалися багато відомих учених і державних діячів Європи та Америки (перша пол. XIX ст.). “Харківська” частина документів із сімейного архіву (на момент їх першої систематизації, проведеної В. О. Михайловим) складалася з окремих фрагментів листування з більш ніж 200 адресатами (приблизно 1400 листів).

Серед кореспондентів знаходимо прізвища таких всесвітньо відомих учених: Ф. В. Аргеландер – 175 листів (1823–1859), І. Е. Боде – 14 листів (1816–1826), Д. Ф. Бонд – 2 листи (1851–1856), Г. В. Брандес – 13 листів (1818–1832), А. Л. Буш – 8 листів (1840–1850), К. Е. Бер – 9 листів (1840–1851), І. Г. Галле – 2 листи (1855–1856), К. Л. Ганзен – 7 листів (1815–1823), К. Л. Гардінг – 7 листів (1815–1823), Д. Ф. В. Гершель – 3 листи (1840–1853), Б. А. Гулд – 6 листів (1848–1854), К. Х. Кнорре – 83 листи (1820–1857), А. Я. Купфер – 10 листів (1834–1850), У. Ж. Ж. Левеєр’є – 6 листів (1847–1856), Б. А. Лінзеназ – 2 листи (1842–1852), І. Паррот – 18 листів (1819–1840), М. Г. Паєкер – 99 листів (1814–1854), Е. В. Прейсс – 20 листів (1823–1834), А. Н. Савіч – 33 листи (1833–1853), Г. Х. Шумахер – 19 листів (1820–1846), І. Енке – 30 листів (1820–1858), Д. Б. Ері – 32 листи (1841–1858), Б. С. Якобі – 5 листів (1840–1850).

Наукове опрацювання епістолярної спадщини родини Струве вкрай ускладнюється тією обставиною, що листування велося виключно іноземними мовами – німецькою (готичний шрифт), французькою і, частково, англійською; тексти насичені астрономічними термінами та мовними архаїзмами.

Розділ “Фонд О. В. Струве”. До найбільш цінних наукових документів слід віднести: оригінал рукопису його спогадів під назвою “Из моей жизни”, який складається з таких частин: “Из моего студенческого времени”; “Поездка 1850 г.”; “6 августа 1870 г. в Париже”; “Из вре-

мени нашего пребывания в Риме зимой 1864–1865 гг.”; “Астрономы”. Остання, мабуть, становить найбільший інтерес для історика астрономії. У ній зосередилися записи спогадів про зустрічі з такими всесвітньо відомими вченими, як Араго, Аргеландер, Бессель, Ганзен, Гаус, Дж. Гершель, Деллен, Енке, Ері, Клаузен, Левеєр’є, Мезлер, Ольберс, Шумахер. Представлені оригінали унікальних наукових свідочств про діяльність Міжнародної комісії мір та ваги в Парижі (1873).

Комплекс “Листування”. На відміну від кореспонденції В. Я. Струве, він менш чисельний та різноманітний стосовно вивчення кола адресатів у науковому спілкуванні; комплекс представлений, переважно, особистим листуванням О. В. Струве з братом, Г. В. Струве, та синами – Германом і Людвігом (остання чверть XIX ст.).

Книги з бібліотеки О. В. Струве: “Наблюдения большой туманности Ориона, выполненные в Казани и Пулкове” (1862); “Годичные параллаксы Альфы Лиры и 61 Лебеда” (1864); “Таблицы Бесселевых функций с 1865–1874 гг.”, під редакцією О. В. Струве (1867); “Собрание наблюдений покрытий звезд во время полного лунного затмения” (1888).

Розділ “Фонд Л. О. Струве”. Слід виділити, як найцінніші, такі документи: рукописи конспектів лекцій Л. О. Струве з небесної механіки (36 лекцій), прочитаних професором Лейпцизького університету Г. Брунсом (1884–1885); матеріали з обробки спостережень “покрытий Плеяд в 1857–1860 гг.”; доповідь “Об астрологии” (1897). Листування проф. Л. О. Струве представлено лише трьома його посланнями – до Р. Ф. Фогеля (1912) та С. Д. Чорного (1912–1913).

Під час останньої систематизації документів російські астрономи особливу увагу приділили вивченню образотворчого ряду документів: це групові знімки пулковських астрономів (середина 50-х рр. XIX ст.) та 26 портретів “невстановлених осіб” “малих розмірів”. Досить детально в “Перелікові” зазначені видання каталогів, таблиць, звітів про роботу всіх представників родини Струве в експедиціях за період 1821–1896 рр. (до Західного Сибіру, Східноприбалтійських провінцій Російської імперії).

Маючи уявлення про стан окремих документів зі “скрині Струве” Харківської обсерваторії, можна констатувати: сьогодні унікальний сімейний документальний архів династії Струве, який зберігається в НДІ астрономії Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, вимагає негайного втручання та особливої уваги фахівців. Не досліджена архівістами цінна документальна спадщина просто гине: документи на паперовій основі вражені грибком, їхні тексти згасають, воскові печатки руйнуються. Деякі документи, вік яких наближається до двох сотень років, знаходяться вже в стані крайньої ветхості.